Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming

Een beschouwing over Ursula den Tex, *Anna baronesse Bentinck 1902-1989*, Een vrouw van stand

Yme Kuiper

'Wie wil waarnemen en de dingen alleen van buiten beziet, ziet niets'
Marcel Proust

De Nederlandse adel kent geen traditie als het gaat om het publiceren van reflecties over eigen stand en identiteit. Alleen al om die reden is de biografie *Anna baronesse Bentinck 1902-1989*, die Ursula den Tex onlangs over haar moeder publiceerde, een belangrijk boek. Den Tex beschrijft 'van binnenuit' hoe haar moeders leven werd bepaald door adellijke normen en conventies. Een dergelijke etnografie van de eigen subcultuur is, zoals deze bijdrage wil laten zien, nodig om zicht te krijgen op de vorming van een adellijke identiteit. De genese ervan is echter niet los te zien van de interactie met de naaste sociale omgeving en van de inbedding van de adelscultuur in de omvattende samenleving.

'Het feit dat ik van adel ben, heeft mij altijd in verlegenheid gebracht, zodra anderen er van wisten. Ik kan met overtuiging stellen dat de adel niet meer bestaat om tegelijk te voelen dat er wel wat bestaat wat ik maar beter niet kan uitleggen, want dat schept maar misverstanden. En nu ik dat toch aan de hand van mijn moeders leven heb geprobeerd te doen, zal het nog niet voldoende zijn. "Maar daar is toch niets bijzonders aan", kunnen mensen zeggen, maar ook: "die denkt zeker dat ze heel wat is", en dat is nog waar ook, allebei tegelijk.'
Met deze paradox eindigt zo ongeveer de biografie *Anna baronesse Bentinck 1902-1989*, die Ursula den Tex over haar moeder schreef.[1] De ondertitel van dit in 2003 verschenen boek luidt 'Een vrouw van stand'. Deze attendeert de lezer op het centrale thema – de focus zullen antropologen zeggen – van het boek. Dat is het standsbesef van Anna Bentinck. Op de achterflap van het boek heet dat 'de raadselachtige ongenaakbaarheid' van de adel. Daarnaast is er nog een fenomeen, nauw samenhangend met dat standsbesef, dat de schrijfster ons duidelijk wil maken. Haar moeder

1 U. den Tex, *Anna baronesse Bentinck 1902-1989. Een vrouw van stand* (Amsterdam, 2003) 195.

was een *dame*, in de oorspronkelijke zin van het woord. Afgeleid van het Latijnse *domina*, schrijft Den Tex, betekent dame eigenlijk: zij die meesteres is over haar huis én meesteres over haar aandriften. Een echte dame is in niets onmatigs, noch in verschijning noch in optreden.

Biografie over adellijke moeder

Anna Bentinck stamde uit de wereld van de voorname en rijke landadel van Overijssel. De Bentincks kwamen al in documenten uit de veertiende eeuw voor en behoorden sinds de zeventiende eeuw tot de groten van het gewest en het land. In de eeuwen daarna bleven ze geparenteerd aan andere adellijke families van naam en faam in binnen- en buitenland. Zeker in Anna's jeugd waren er nog vele Bentincks, zowel takken met baronnen en baronessen als met graven en gravinnen. Nu nog steeds treft men in Overijssel, naar Nederlandse maatstaven, relatief veel kastelen, landhuizen en buitenplaatsen aan. De typische landadellijke levensstijl die daar tot in de eerste helft van de twintigste eeuw mee annex was, is inmiddels verdwenen.[2] Maar nog altijd zijn er in deze provincie enkele voorname huizen in adellijk bezit en bestaan er landgoederen met pachtboeren. De sociale verhoudingen echter zoals die vroeger bestonden en, niet te vergeten, de daarmee verbonden standsverschillen en standsgevoeligheden, zijn in de loop van de twintigste eeuw ingrijpend veranderd.[3]

Het boek begint met een beschrijving van de begrafenis van 'mijnheer Bentinck', een Overijsselse landedelman, in december 1990. Hij werd begraven in het bos van zijn eigen landgoed, Schoonheten bij Raalte. Deze heer van Schoonheten was de enige broer van Anna Bentinck en haar zuster Henriëtte. Anna was het jaar daarvoor gestorven. Na de rouwdienst in de kerk bewoog de rouwstoet zich richting graf. Er ontstond enige wanorde, wat ertoe leidde dat die ene nog levende zuster in de staart van de stoet belandde. Een nichtje probeerde haar oude tante van zesentachtig naar de haar toekomende plaats te begeleiden. 'Gaat het zo wel, tante?' vroeg het nichtje. 'Of het gaat', antwoordde tante, 'is nu van geen enkel belang.' De schrijfster noemt het voorval als een kernachtige uitdrukking van adellijke mentaliteit. Het betrof hier haar tante, maar zo'n afstandelijke uitspraak had evengoed uit de mond van haar moeder kunnen komen.

Zelf is Ursula den Tex journaliste van professie. Zij was lange tijd verbonden aan het weekblad *Vrij Nederland*. Vooral in de jaren 1960 en 1970 koesterde dit weekblad, bekend van indringende achtergrondreportages, zijn linkse opstelling. Hoewel de schrijfster het conservatief-liberale geestesklimaat in haar ouderlijk gezin beschrijft, gaat zij niet uitvoerig in op de cultuuromslag die juist in genoemde jaren in Nederland plaatsvond. In een tijdperk waarin alom geprotesteerd en gedemonstreerd werd, wat een golf van democratisering en informalisering in de samenleving teweegbracht, golden adellijke titel en afkomst als onmiskenbare *markers* van de verfoeide standen-

2 Zie voor die voorname huizen: A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Salland en hun bewoners* (Zwolle, 1983) en Idem, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle, 1995).

3 Hoe de veranderende verhouding tussen eigenaar en pachters van een Sallands langoed (Vilsteren) samenhing met veranderingen in de Nederlandse samenleving en economie als geheel is het thema van de historisch-sociologische studie van K. Verrips-Roukens, *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977* ('s-Gravenhage, 1982).

maatschappij en het daarbij horende conservatisme. Een en ander doet vermoeden wat de diepere betekenis is van de eerste zin uit het citaat waarmee dit artikel opende.[4] Wie dit goed geschreven en rijk gedocumenteerde boek van ruim tweehonderd bladzijden uit heeft, weet dat de schrijfster niet alleen een mooie biografie van haar moeder – 'de echte adellijke mevrouw van weleer' – heeft geschreven, maar ook een subcultuur in beeld wilde brengen die definitief is verdwenen. Op het eerste gezicht gaat het om een historisch portret, waarbij de levensloop van de hoofdpersoon sterk wordt gekoppeld aan haar eigen adellijke afkomst en milieu. Maar al lezende valt op dat de gedetailleerde beschrijvingen van het alledaagse leven ook inzicht bieden in sociologische en psychologische mechanismen die ten grondslag liggen aan het leven in adellijke kringen. En dan is er nog een soort derde laag, de meest verborgen laag. Anna Bentinck trouwde met een jonkheer Den Tex. Zij kregen drie dochters – drie jonkvrouwen dus –, van wie de jongste de schrijfster van het boek is. Het kan niet anders of het van adel zijn van de auteur (of misschien nog beter gezegd: hoe zij daar zelf tegen aankijkt) is mede bepalend geweest voor de inhoud en toon van dit boek.

Geschiedenis en antropologie

'The past is a foreign country' is een gedachte die men regelmatig in allerlei verbanden tegenkomt. Het was de Amerikaanse historicus David Lowenthal die in 1985 een studie met die titel liet verschijnen over het ontstaan van een modern historisch besef.[5] Juist dit boek leidde onder historici tot reflexie op het spanningsveld tussen kritische, professionele geschiedschrijving én de geschiedbeleving van een veel groter publiek van historisch geïnteresseerden. De professionele geschiedschrijving had zich ontwikkeld in de loop van de negentiende eeuw, in reactie op ingrijpende maatschappelijke en culturele veranderingen die waren begonnen in de eeuw daarvoor. De recente, populaire beleving van geschiedenis in de afgelopen twee decennia was vooral gevoed door gevoelens van nostalgie en een zoektocht naar *roots* en identiteit. In later werk benadrukte Lowenthal veel sterker de ongemakkelijke verhouding tussen geschiedenis en erfgoed ('history and heritage'). In het bijzonder het misbruik van geschiedenis binnen agressieve, intolerante nationalistische bewegingen vertegenwoordigt volgens hem in onze tijd de duistere kant van erfgoed- en traditiebewaking. Toch verwerpt Lowenthal niet elke vorm van koestering van traditie en erfgoed.[6] Onmiskenbaar is immers de interesse voor historisch erfgoed de afgelopen decennia in de westerse wereld gegroeid. De belangstelling voor lokale en regionale geschiedenis, maar ook die voor familiegeschiedenis zijn allemaal variaties op het thema van de zoektocht naar identiteit. Daarnaast leeft er bij velen in het huidige tijdperk van individualisme en globalisering een heimwee naar een overzichtelijker en veiliger wereld die er vroeger – zo denken zij – wel was, maar nu is verdwenen. Professionele historici lijken zich vaak niet erg prettig te voelen bij zulke vooral door nostalgie gedragen vormen van historische betrokkenheid onder het grote publiek.[7] Om een betrouwbaar beeld van het

4 Met twee andere journalisten schreef Ursula den Tex in 1980 een historische reportage naar aanleiding van de ondergang van het socialistische dagblad *Het Vrije Volk*: G. Mulder, H. Arlman en U. den Tex, *De val van de Rode Burcht. Opkomst en ondergang van een krantenbedrijf* (Amsterdam, 1980).
5 D. Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge, 1985).
6 Idem, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge, 1996).
7 Zie L. Dorsman e.a., *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam, 2000) 49-50.

verleden op te roepen is gespecialiseerde kennis en vakmanschap onmisbaar, vinden zij, en dient een romantische blik op het verleden met enige scepsis bekeken te worden.
Toch zullen weinig hedendaagse historici ontkennen dat hun expertise nauw verbonden is met het inzicht dat de historicus met zijn onderzoek een andere wereld binnentreedt. Het verleden is immers anders, ver weg en definitief voorbij. Veel zaken uit het verleden maken op ons allemaal een vreemde, zo niet bizarre en exotische indruk. Dat geldt zeker voor de wereld van de adel die zich in dat verleden kenmerkte door exclusiviteit en een eigen levensstijl. Achter deze notie van 'het verleden als een vreemd land' gaan in ieder geval nog twee andere zaken schuil. Zo verwijst 'een vreemd land' in zeker opzicht ook naar de verwantschap tussen historisch en antropologisch onderzoek. Van een antropoloog wordt verwacht dat hij door kennis van de inheemse taal en via participerende observatie en interviews zich indringend verdiept in het leven van zijn informanten. Het grote doel daarvan is 'to grasp the native's point of view, his relation to life, to realise *his* vision of *his* world', om de klassieke formulering van Malinowski, de uitvinder van het antropologische veldwerk aan te halen. De (mentaliteits)historicus wil eigenlijk hetzelfde, namelijk achterhalen hoe er geleefd, gedacht en gevoeld werd door groepen van mensen in het verre of recente verleden. Voor bijvoorbeeld een onderzoek naar een landadellijke familie in het Nederland van rond 1930 maakt zo'n historicus gebruik van egodocumenten als dagboeken, geschreven herinneringen of brieven, eventueel aangevuld met bronnen als kasboeken, rekeningen of pachtboeken. Het liefst maakt hij ook nog gebruik van mondelinge geschiedenis. Dat wil zeggen: hij interviewt mensen met herinneringen aan de familie, hun personeel of hun pachters bijvoorbeeld. Historisch en antropologisch onderzoek vloeien hier min of meer in elkaar over.

Perspectieven

Het methodologische probleem dat zich nu aandient, is het probleem van het *Verstehen*. Welke betekenissen gaan er schuil achter bijvoorbeeld allerlei bezigheden, rituelen en conventies die typerend zijn voor de adellijke wereld? En tot op welke hoogte zijn de betrokken personen zich daarvan al dan niet bewust? Betekent trouwens deze speurtocht naar betekenis dat de antropoloog én de historicus in de huid moeten kruipen van diegenen van wie zij niet alleen hun uiterlijke kenmerken willen vastleggen maar ook hun zieleroerselen? Terecht heeft de antropoloog Clifford Geertz erop gewezen, dat we in dit verband niet veel opschieten met een soort van psychologische identificatie met de onderzochten. Zo'n vorm van identificatie is wel aangeduid als een houding van *Einfühlen*. De uitweg die Geertz hier voorstelt is expliciete aandacht voor het gebruik van zogeheten 'experience-near' en 'experience-distant' begrippen.[8] 'Identiteit' en 'sociaal kapitaal' zijn eerder voorbeelden van het laatste, 'burgerlijk' en 'mesaillance' meer van het eerste, terwijl bijvoorbeeld 'standsbesef' zich daar min of meer tussenin bevindt. Waar het bij de historisch-antropologische studie naar een

8 C. Geertz, 'From the native's point of view: on the nature of anthropological understanding', in: Idem, *Local Knowledge. Further essays in interpretive anthropology* (New York, 1983) 55-70. Zie voor methodologische problemen in verband met het doen van antropologisch onderzoek in de eigen samenleving en (sub)cultuur: A. Jackson, ed., *Anthropology at home* (Londen, 1987).

bijzondere levensvorm als 'het van adel zijn' (of, misschien nog preciezer: 'identificaties met de wereld van de adel') om draait, is de belangrijkste 'experience-near' begrippen van een adellijke groep op te sporen en die op een verhelderende manier te verbinden met inzichten waarin het draait om 'experience-distant' begrippen. Pas dan wordt duidelijk in hoeverre de adellijke levensvormen in historisch en cultureel opzicht bijzonder zijn, maar ook uidrukking zijn van meer algemene sociologische en psychologische mechanismen die aan het voortbestaan van juist deze subcultuur ten grondslag liggen.

En dan is er nog een ander punt. Stel iemand van adel gaat zelf onderzoek doen naar de zeer recente geschiedenis van de adellijke familie waaruit hij of zij zelf stamt of naar de cultuur van adellijke kringen waar hij of zij zelf toe behoort. Wat betekent zo'n soort bevoorrechte toegang in dat geval? De situatie doet denken aan het debat dat antropologen in het verleden voerden over de bestudering van religieuze verschijnselen: is iemand die zelf gelovig is, beter in staat onderzoek te doen naar de godsdienstige gevoelens van mensen dan zeg een atheïstische of agnostische onderzoeker? Voor zover dat valt te overzien, beantwoordt de overgrote meerderheid onder de huidige antropologen die vraag ontkennend. Zelf doe ik dat in ieder geval wel. De kwesties rond *Verstehen* en bevoorrechte toegang duiken in de literatuur regelmatig op als polaire begrippen: kennis van 'binnenuit' tegenover die van 'buitenaf', óf het perspectief van de *insider* versus dat van de *outsider*, of '*actor's point of view*' tegenover '*observer's point of view*'. In de door Norbert Elias geïnspireerde historische sociologie spreekt men het liefst over een 'wij'-perspectief tegenover een 'zij'-perspectief'.[9] Beide perspectieven sluiten elkaar niet uit, maar vullen elkaar juist aan. Zo is een 'wij'-perspectief onmisbaar om vertrouwd te worden met de leefwereld van de leden van de onderzochte groep. Het 'zij'-perspectief biedt echter de mogelijkheid om van grotere afstand de verhouding van die groep of subcultuur tot anderen in de samenleving in ogenschouw te nemen. Juist veranderingen in de onderlinge verbanden tussen groepen kunnen van grote invloed zijn op gedrag en denken van de leden van de groep waar de hoofdaandacht naar uitgaat. Zo zullen bijvoorbeeld de hiervoor genoemde algemeen maatschappelijke processen van democratisering en informalisering, zoals die zich in de jaren 1960 en 1970 in Nederland voltrokken, ook hun invloed hebben gehad op personen uit adellijke families.

Genres

Al deze aspecten van dit vreemde karakter van het verleden tot en met een zekere nadruk op kennis van 'binnenuit' zijn terug te vinden in het boek van Ursula den Tex. Niet allemaal even expliciet, maar toch. De charme van het boek is, dat het een *etnografie van de eigen subcultuur* is geworden. In dit geval komt dat neer op een combinatie van biografie, etnografie en mondelinge geschiedenis, aangevuld met reflexies van een insider. Of zoals de schrijfster het zelf in haar bijlage over 'Verantwoording, bronnen en literatuur' verwoordt: 'Dit boek is het product van een zich langzaam ontwikkelende gedachtevorming over rang en stand en de adellijke conditie.'

Trouwens al in de 'Inleiding' van het boek lezen we: 'De feiten over Anna Bentincks leven zijn wat ze zijn; de waarheid van wat ik over de adel in het algemeen beweer,

9 J. Goudsblom, *Sociology in the balance. A critical essay* (Oxford, 1977) 180-192.

kan ik lang niet altijd aantonen. Ik zal verderop verantwoorden wat ik verantwoorden kan. Veel komt voort uit mijn eigen vroege onderdompeling in die geheimzinnige adellijke subcultuur waarover veel te vertellen valt, zonder dat je er ooit werkelijk vat op kunt krijgen.' In de laatste zin van het citaat zien we dat de schrijfster weer de stijlfiguur van de paradox gebruikt om haar speurtocht naar het eigen adellijke verleden te karakteriseren. Minstens zo interessant is hier het gebruik van de notie 'werkelijk vat kunnen krijgen op de adel'. Hier lijken adellijke afkomst en journalistieke ervaring als het ware rivaliserende identiteiten van een en dezelfde persoon te zijn. Ook de tegenstelling uit de eerste zin, namelijk die tussen de laconieke constatering dat 'de feiten over Anna's leven zijn wat ze zijn' én de vrees dat wat de auteur over de adel in het algemeen beweert vaak niet valt aan te tonen, is veelzeggend. Waar we dan mee te maken krijgen, is natuurlijk het probleem van representativiteit. Daarover schrijft Ursula den Tex – in het slothoofdstuk, onomwonden – dat zij er bij haar verhaal vanuit is gegaan dat haar moeder 'een typische representante is van de adellijke dame zoals die in de vorige eeuw in Nederland heeft geleefd'.
Het valt nog te bezien of de door de schrijfster gepresenteerde feiten over haar moeders leven, zoals ze zelf meent, 'zijn wat ze zijn'. Kennelijk doelt zij dan in het bijzonder op de beschikbare egodocumenten. Hier gaat de schrijfster wat te kort door de bocht. Ook bij het gebruik van zulke bronnen in een goed gedocumenteerd en gestructureerd levensverhaal spelen selectie en interpretatie door een auteur immers wel degelijk een belangrijke rol. Binnen de antropologie is er de afgelopen tijd veel aandacht gekomen voor de antropoloog als auteur. Welke verschillende genres van schrijven vinden we in publicaties van antropologen? En wat voor invloed heeft de keuze voor een bepaald genre uiteindelijk op zaken als waarheid, representatie en overtuigingskracht in bijvoorbeeld een etnografische biografie? In dit boek van Ursula den Tex treffen we in feite een heel spectrum van genres aan: van biografie, autobiografie, 'life history' tot en met persoonlijke verhalen in de vorm van egodocumenten. De onderlinge verschillen hebben vooral te maken met de mate waarin het onderzoeksmateriaal door de schrijver bewerkt is, maar in alle gevallen blijft een cruciale vraag in hoeverre zo'n persoonlijke geschiedenis zaken blootlegt die relevant zijn voor een hele groep, gemeenschap of samenleving. Terecht is erop gewezen dat het bij de vastlegging van een indiduele levensgeschiedenis vaak niet eens zozeer draait om de waarheid of representativiteit daarvan, maar om de mate waarin zo'n verhaal noties van het 'ideale zelfbeeld' in een bepaalde culturele context onthult.[10] Dat is hier dus 'de echte, adellijke dame van weleer'.

Dieper graven

Wat de verantwoording van haar boek betreft, in de al genoemde bijlage zet Ursula den Tex de voor haar onderzoek inspirerende literatuur op een rijtje. Daarin noemt ze onder andere de 'mooie boekjes' van Agnies Pauw van Wieldrecht en het vooral op cijfers gebaseerde onderzoek van de socioloog Jaap Dronkers over het maatschap-

10 Vgl. D. Reed-Danahay, 'Autobiography, intimacy and ethnography', in: P. Atkinson, ed., *Handbook of ethnography* (Londen, 2001) 407-425. Zie voor een nadere analyse van plaats en betekenis van autobiografische aspecten in publicaties van antropologen: J. Okely en H. Callaway, ed., *Anthropology and autobiography* (Londen-New York, 1992).

pelijk belang van de twintigste-eeuwse Nederlandse adel.[11] Voorbeelden van adelsonderzoek die we gerust als extremen mogen bestempelen: de een sterk 'van binnenuit' en de ander geheel 'van buitenaf'. Wat onmiddellijk opvalt is dat het statistisch-sociologische onderzoek van Dronkers door Den Tex met vrij veel scepsis is benaderd, terwijl het werk van jonkvrouw Pauw van Wieldrecht het keurmerk van 'heel accurate beschrijving van de adellijke subcultuur van nog maar kort geleden' opgeplakt krijgt. Gegeven het doel van haar boek en de werkwijze die Den Tex hanteert, hoeft dit verschil in waardering niet te verbazen. Dat neemt niet weg dat zij met haar boek dieper heeft willen graven naar de fundamenten van de adelscultuur dan Pauw van Wieldrecht.[12] Richt de laatste zich in haar publicaties vooral op taal en omgangsvormen, waarbij de hang naar decorum als centrale waarde fungeert, de inzet van Den Tex is er achter te komen hoe adellijke identiteit en standsbesef vanaf de vroege kindertijd ontstonden en daarna het leven van mensen bleven bepalen. Juist die gerichtheid op een zekere continuïteit in adelsmentaliteit op basis van socialisatie brengt haar onderzoek ook in de buurt van de inzichten van de socioloog Bourdieu over de werking van sociaal en cultureel kapitaal in bepaalde kringen én dus ook weer bij Dronkers.[13]
Met haar uitvoerige literatuurlijst wil Den Tex ongetwijfeld laten zien, hoezeer ze schatplichtig is geweest aan andere onderzoekers. Dat zijn vooral historici en sociologen. Toch heeft ze een boek geschreven met een heel eigen karakter. Gelukkig maar. Door vooral het leven van haar moeder heel gedetailleerd te beschrijven en haar persoonlijkheid van vele kanten te belichten, waarbij ook de overeenkomsten en verschillen met de persoon van de schrijfster strategisch ter sprake komen, is een treffend beeld ontstaan van een barones uit de traditionele, voorname landadel, die trouwde met een wat oudere Amsterdamse jonkheer, drie dochters kreeg en haar hele leven lang leefde volgens de code van haar stand, zoals zij die in haar opvoeding had meegekregen. Maar die code kon kennelijk alleen blijven voortbestaan door de aanwezigheid van een grote sociale afstand ten opzichte van personeel en andere afhankelijken én door het zich afschermen van de rest van de samenleving. Dat laatste betekende een sterke gerichtheid op de eigen, naar exclusiviteit neigende, kringen.
Sinds enige decennia gaat er in antropologisch onderzoek veel aandacht uit naar de invloed van de factor 'gender', dat is de cultureel bepaalde beeldvorming en verwachtingen rond mannen en vrouwen in een specifieke samenleving of groep, bijvoorbeeld

11 A. Pauw van Wieldrecht, *Het dialect van de adel* (Utrecht, 1986); Idem, *Grootmama mogen wij kluiven?*; (Amsterdam, 1992); Idem, *Vin-je dat wij een hoed op moeten?* (Amsterdam, 1993); J. Dronkers, *De maatschappelijke relevantie van hedendaagse Nederlandse adel* (Amsterdam, 2000).

12 Als Pauw van Wieldrecht afwijkt van haar kernthema's (taal, manieren en decorum), dan duiken er ook wel eens merkwaardige vergelijkingen in haar bespiegelingen op. Een voorbeeld: uit een krantenbericht van omstreeks 1990 bleek dat er ook iemand van adel in de prostitutie was gegaan. De persoon in kwestie had aan een journalist verklaard dat mannen een kick kregen 'als ze met een barones de koets induiken'. Commentaar van de schrijfster: 'De adel leek door deze verklaring ineens een rariteitenras, *zoals antropologen met pygmeeën naar bed willen*.' (mijn cursivering, YK) Zie: *Vin-je dat we een hoed op moeten?*, 123.

13 Dronkers heeft inmiddels zijn onderzoek uitgebreid naar het patriciaat: H. Schijf, J. Dronkers and J. George, *The transmission of elite positions within Dutch nobility and high bourgeoisie families during the 20th century*, paper voor het World Congress of Sociology, Brisbane, juli 2002. Uit recent onderzoek (van E.M. Heemskerk, R.J. Mokken en M. Fennema) blijkt overigens dat juist in de laatste twee decennia van de twintigste eeuw aanzienlijke verschuivingen hebben plaatsgevonden in de top van het Nederlandse bedrijfsleven: oude gevestigde namen (inclusief adellijke en patricische) hebben plaatsgemaakt voor nieuwkomers.

op het vlak van de arbeidsdeling.[14] In de hedendaagse geschiedschrijving heeft de vrouwengeschiedenis zich inmiddels tot een specialisme ontwikkeld, met gender als een van de centrale noties.[15] Zelf noemt Den Tex in een bijlage slechts een keer terloops de vrouwengeschiedenis ('bemoeit zich niet met jonkvrouwen en baronessen'), maar in haar boek is wel degelijk de geest van het moderne genderonderzoek bespeurbaar. Zo komen we in haar literatuurlijst vrij veel studies op het terrein van de vrouwengeschiedenis tegen. Aanvankelijk was ze van plan de nagelaten aantekenboekjes en brieven van haar moeder te bezorgen. Maar dit project groeide uit tot een omvattender portret van Anna baronesse Bentinck en de vrouwen van haar generatie en stand.

Op enkele plaatsen in het boek gevallen laat de schrijfster zich expliciet uit over haar worsteling met de opzet ervan en haar eigen plaats daarbinnen. Om een zekere afstand tot de hoofdpersoon te bewaren, heeft ze haar moeder de doopnaam 'Anna Bentinck' meegegeven. Deze naam werd in Anna's eigen kringen nooit gebruikt. Ook de namen van enkele andere heel vertrouwde personen uit het familieleven van zowel Anna als de schrijfster ondergingen om diezelfde reden een lichte verandering. Zelf noemt Ursula den Tex zich regelmatig in het boek Jongste Dochter en haar twee zusters Oudste Dochter en Tweede Dochter. Op basis van de bewaarde egodocumenten laat de auteur in het begin van haar verhaal de jonge Anna langdurig zelf aan het woord. Hier en daar geeft de onderzoekster, 'uitleg en commentaar'. Eenmaal moeder geworden gaf Anna veel minder van zichzelf prijs op schrift. Vanaf dat moment in haar levensloop moet de auteur zelf invulling gaan geven aan het leven van haar moeder als 'dame, echtgenote en opvoedster'. Omdat er veel brieven uit de oorlogsjaren bewaard zijn gebleven, komt voor dat tijdvak Anna nog een hoofdstuk lang zelf ruim aan het woord. Voor de gehele periode daarna is het weer de dochter die de verhaallijn uitzet.

Evenals de antropoloog in zijn etnografisch onderzoek staat Ursula den Tex uitvoerig stil bij beschrijvingen van het leven van alledag. Als contrast daarvan fungeren andere zaken in het leven van Anna Bentinck, zoals de *rites de passage*: de overgang van meisje naar freule; verloven en trouwen; het moederschap; de laatste levensfase als weduwe. Daarnaast zijn er nog de 'gewone' feesten en de rampspoed in gezin- en familiekring. Uit de aan het boek toegevoegde verantwoording valt op te maken dat dit etnografische deel van het onderzoek sterk mede bepaald is door de gesprekken die de schrijfster in de loop der jaren voerde met mensen uit adel, voorname burgerij en dienstpersoneel. Die gesprekken gingen vooral over huishoudelijke zaken, maar zullen ongetwijfeld ook licht hebben geworpen op mechanismen als standsbesef, omgang tussen de seksen en het bewaren van sociale afstand.

Op de Overijsselse buitenplaatsen

In maart 1902 werd Anna geboren op huize Klein Hoenlo te Olst. Twee jaar later kwam haar zuster in datzelfde huis ter wereld. Daarna verhuisde het gezin naar

14 Vgl. S. Nanda, 'Gender', in: Idem en R.L. Warms, *Cultural anthropology* (Belmont, 2002[7]) 241-261.

15 Als in dit verband relevante casestudies van vrouwengeschiedenis kunnen gelden: B. Henkes en H. Oosterhof, *Kaatje*, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940 (Nijmegen, 1985); D. de Keyzer, *'Madame est servie'. Leven in dienst van adel en burgerij* (Leuven, 1995); G. Huisman, *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland* (Amsterdam, 2000).

Ommen, omdat vader Wolter ('Wolly') Bentinck hier tot burgemeester was benoemd. Van 1906 tot 1919 zou hij burgemeester van Stad- en Ambt-Ommen blijven. Daarnaast was hij ook geruime tijd lid van de Staten van Overijssel voor de CHU. In 1900 had Bentinck een jonge vrouw Philipse van patricische afkomst getrouwd. Haar familie uit Arnhem was aanmerkelijk gefortuneerder dan de Bentincktak waaruit Anna's vader stamde. Toen in 1913 Anna's broer Rudolph te Ommen was geboren, liet zijn vader hem bij de burgerlijke stand inschrijven als Bentinck van Schoonheten. Daarmee haalde hij zich de woede van leden van de oudste tak van het geslacht op zijn hals, want die noemden zich al generaties lang Bentinck van Schoonheten. Maar kennelijk woog voor Anna's vader zwaarder dat zijn ouders op Schoonheten woonden en dat het huis cum annexis indertijd gelegateerd was aan zijn moeder, een Van Pallandt.[16] Na de verdeling van haar nalatenschap in 1916 viel Schoonheten toe aan Anna's vader. Weldra ging hij hier met zijn vrouw, twee dochters en enige zoon wonen. Deze stamhouder was de heer van Schoonheten, wiens begrafenis in 1990 hiervoor al ter sprake kwam. De vader van Anna stierf in 1937, maar de douairière Bentinck-Philipse zou pas in 1971, op haar 92-ste, op Schoonheten overlijden. In de tijd dat Anna met haar ouders op Schoonheten verbleef, woonden op het landgoed twee gouvernantes, een kindermeisje, een chauffeur en vier dienstmeiden. De buitenplaats zelf – oorspronkelijk een havezathe – was aan het einde van de negentiende eeuw nog eens aanmerkelijk vergroot en het hele complex grond dat erbij hoorde omvatte enkele honderden hectares. Al in Anna's tijd bezat het huis een waterleiding en een centrale verwarming. Aangezien Schoonheten in een katholieke streek lag, vormde de familie

Anna Bentinck. Fotoportret, gemaakt ter gelegenheid van de vijfenvijftigjarige verjaardag van haar man in gevangenschap, 1944 *(foto; particuliere collectie)*

16 Gevers en Mensema, *De havezaten in Salland*, 320.

een soort protestantse enclave in een omgeving van roomse pachtboeren. Bij het landgoed hoorden zeven grote en vijf kleine boerderijen.
Uit haar dagboek weten we dat Anna's eerste grote liefde haar neef Philip baron van Pallandt was. Anna was twaalf en het personeel noemde haar al 'freule'. Anna droomde van Philip en vond zijn ogen zo mooi. En Philip? Philip was twee keer zo oud als Anna en hij erfde in 1913 zowel het huis Eerde, bij Ommen, met bijna 1700 ha grond en 23 boerderijen, als huize 't Laer. Het geheel had een geschatte waarde van een miljoen gulden – toen al, in 1913. Philip raakte niet in de ban van Anna, maar in die van de theosofie van Krishnamurti en de padvinderij van Baden-Powell. Vooral in de jaren 1920 zou op zijn bezit, dat hij in 1924 aan de Orde van de Ster schonk, de geest van Krishnamurti heersen. Ondertussen was Anna naar kostschool geweest in Lausanne en had ze leren dansen en tennissen. De zogeheten *tennisparty* genoot bij de adellijke en patricische jeugd van de buitenplaatsen veel populariteit omdat zij de kans bood eens echt onder elkaar te zijn, dat wil zeggen zonder toezicht van de oudere generatie. Alleen vader Bentinck had het niet zo op dat 'uitzitten' na een wedstrijdje. Tot grote ergernis van dochter Anna: 'Natuurlijk wordt het alleen voor de wereld gedaan maar die kletst altijd', noteert ze kribbig. Afgaande op Anna's levensverhaal was er een preutsheid alom gedurende het Interbellum in de wereld van de buitenplaatsbezitters, althans op het vlak van omgangsvormen. Dat levert het beeld op van nette jonge meisjes met goedwillende, maar strenge ouders. Dat er zich in die tijd ook heel wat frivole en decadente zaken afspeelden in de hogere kringen van adel en patriciaat, komt in het hele boek niet expliciet ter sprake. Financiële schandalen, amoureuze escapades, antisemitisme, aristocratisch ressentiment – het zijn zaken die nagenoeg altijd benoemd worden als: uitzonderlijk, incidenteel, 'het spreekwoordelijke zwarte schaap van de familie' of 'de-het-hoofd-op-hol gebrachte freule'. Dat een strenge opvoeding, mede gericht op maatschappelijke exclusiviteit, vaker dan gedacht tot heel onbedoelde gevolgen leidde, blijkt vrijwel nergens uit de bestaande literatuur over genoemde hogere kringen.[17]

Een jonkheer uit Amsterdam

Dansen en tennissen. Voor de jeugd van de buitenplaatsen waren het uitermate belangrijke fenomenen. Zoals een adellijke mevrouw van in de negentig eens in een vraaggesprek aan de interviewer toevertrouwde, was aan dat dansen ook de sensatie verbonden dat jongen en meisje elkaar echt mochten aanraken. De eerste ontmoeting van Anna Bentinck met de Amsterdamse jonkheer Co den Tex was op een buitenplaats van de familie Van Limburg Stirum. Mevrouw van Stirum kwam uit het Amsterdamse. Daarna dansten ze met elkaar op een feest op kasteel Rechteren, in november 1922. Co en Anna gingen uitzitten en hij verklaarde haar zijn liefde. In haar dagboek noteerde ze kort daarop: 'Voor 't ogenblik weet ik absoluut niet wat ik zelf wil. Ik zou hem in a way graag hebben maar ben toch nog absoluut niet verliefd op hem. […] Hij is ook erg bang me in opspraak te brengen want als we nogal lang hebben uitgezeten, zegt hij; nu moeten we heus weer eens naar de balzaal gaan. […]

17 Als voorbeeld: C. Schmidt noemt in zijn studie *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950* (Amsterdam, 1986) – voor de periode van het Interbellum – op p. 163 enkele 'boemelaars' en 'doordraaiers' uit de aristocratische families Teding van Berkhout, Van Humalda van Eysinga en Van Lansschot.

Tennisgezelschap, met onder meer Anna Bentinck (middelste rij, uiterst links) en haar moeder (uiterst rechts) *(foto; particuliere collectie)*

Trouwens ik weet helemaal niet hoe hij is. Ik zag hem nooit anders dan op danspartijtjes. Hij zeide dat daar we zo goed samen konden dansen, 't verder ook wel goed zou gaan.' Ruim een half jaar later waren Anna en Co ook voor de buitenwereld geëngageerd. Anna's vader en moeder hadden aanvankelijk moeite met het grote leeftijdsverschil – Co was ruim twaalf jaar ouder dan de bijna 21-jarige Anna. Vader Bentinck had het trouwens niet op Amsterdammers: 'Die zijn zo heel anders als wij. Erg stijf, haast op het burgerlijke af'. Maar Anna, mocht het zelf weten. Wel had haar moeder nog opgemerkt dat als Anna erg oud was, ze 'uit grote sympathie' kon trouwen, maar dat men op deze jonge leeftijd 'nog liefde verwacht'. Tijdens een skivakantie in Gstaad in februari 1923 had Anna het aanzoek echt aangenomen en vervolgens haar eerste kus van Co gekregen.

Gedurende dat jaar 1923 werden de werelden van de liberale jonkheer Mr. C.J.A. den Tex uit de Amsterdamse geldaristocratie en freule Anna Bentinck uit de Overijsselse landadel aan elkaar geklonken. Bij de naam Den Tex dacht men in die tijd aan scheepvaart en gefortuneerdheid, maar dat bleek in het geval van Co tegen te vallen. Dus 'koos' hij voor een staatsbetrekking: het burgemeesterschap. De aanstaande schoonvader Bentinck ging hem helpen zo'n ambt te krijgen. Vlot ging dat niet, want pas in 1925 kwam de benoeming tot burgemeester van Diepenheim. Ondertussen dacht Anna al na over het krijgen van kinderen en over het huishouden. Eerst dat laatste maar goed regelen, vonden zij en Co. 'Want als men een baby wacht voelt men zich geloof ik vrij lam en heeft men geen energie de meiden te drillen.' Uit de brieven die het paar in de verlovingstijd uitwisselde blijkt dat de liefdesband hechter werd en de hartstocht groeide. Als Anna zich eens hartstochtelijk intiem uitliet, dan gebruikte ze het liefst het Engels: 'Darling, I sometimes feel like a vulcano.' Maar daarnaast laat de schrijfster met goedgekozen citaten zien dat er in deze kringen verschillende maatstaven bestonden om het (vooral seksuele) gedrag van mannen en vrouwen te beoordelen. Anna aan Co: 'De mannenmoraal neemt toch ook jullie fraicheur weg. 't Is nu eenmaal zo en valt niet te veranderen. […] Bij een man wordt bijna alles vergeten, bij een vrouw niets.' Co aan Anna: 'De mannen van mijn generatie zien niet in het meisje van tegenwoordig een volwaardige partner. En dat is juist wat ik wel in jou zie.'

In haar verlovingstijd, zo meent de schrijfster, is Anna haar gevoelens niet altijd meester. Ze weet niet waarom, zij de freule die opgevoed is in de traditie van je zelf weten te beheersen. Maar ook de dochter doet het deksel van de put van emoties weer snel en kordaat dicht: 'Maar nu genoeg over de liefde. En ter zake: een betrekking, een huis, geld.' Daarna gaat het verhaal verder met Co's jacht op een burgemeesterspost. Uit eigen familievermogen genoot hij, voor een Den Tex althans, een bescheiden jaarin-

komen van 8.000 gulden. Om in Amsterdam op stand te leven als een deftig (adellijk of patricisch) gezin was zeker een 20.000 gulden nodig, meende Co. Dat leek Anna een erg hoog bedrag. Niet dat ze er verstand van had, maar haar moeder had gezegd dat een 12.000 per jaar voldoende zou zijn.
Al had Den Tex dan nog geen baan, er moest in 1924 toch maar getrouwd worden, vond vader Bentinck. Begin april trouwde het paar in de hervormde kerk van Raalte. De pachters brachten in de bruidsweken vóór de trouwdag hulde aan het paar en het stel legde op zijn beurt visites af bij deze boeren. Zoals gebruikelijk onder de adel werd er niet getrouwd in gemeenschap van goederen, maar op huwelijkse voorwaarden. Maar in dit geval had de oude Bentinck ook nog bedongen dat zijn dochter het beheer kreeg over haar eigen bezit, tot en met de lijfsieraden en familieportretten toe. Gedurende de eerste huwelijksjaren zou Anna een jaarlijkse toelage van haar ouders krijgen van een 3.000 gulden. 'Hoe mijn moeder heeft leren huishouden weet ik niet', schrijft Den Tex op een gegeven moment. In de praktijk van alledag, zo blijkt. Het dagboek maakte in Anna's leven plaats voor agenda's en schriftjes met huishoudelijke notities. Ook met die bronnen weet de schrijfster wel raad om de leefomgeving van haar moeder aanschouwelijk te beschrijven. Nu Anna van 'net meisje' een heuse 'mevrouw' is geworden, gaat alles voor haar draaien om het huis, de drie dochters die zij tussen 1926 en 1933 kreeg, én de visites.

Bloemendaal: een ander netwerk
In 1931 verhuisde het gezin van Diepenheim naar Bloemendaal, omdat Co den Tex tot burgemeester van Bloemendaal was benoemd. Van Schoonheten naar Diepenheim was voor Anna slechts een kleine stap geweest. Het bleef de wereld van heren, boeren en buitenplaatsen. De visites die Anna in de buurt maakte waren verbonden met de namen van de voorname huizen: Spijkerbosch, Twickel, huis Almelo,Westerflier, 't Nijenhuis, Weldam – en families als 'de graven Schimmelpenninck, de baronnen De Vos van Steenwijk, de Bentincks, Van Suchtelens, Van Heeckerens, Van Limburg Stirums'. Bloemendaal was de rijkste gemeente van Nederland, vlak aan zee, met vier mooie dorpen en ook buitenplaatsen, maar met een andere elite. De schrijfster typeert de achtergrond ervan als 'een economisch netwerk'. De kring waarin Co en Anna hier kwamen te verkeren, was die van het nageslacht van het (Amsterdamse) regentenpatriciaat, dat zich in de negentiende eeuw had verbonden met de wereld van bankiers, zeehandelaren, industriëlen en fabrikanten. Geen dorpsnotabelen, maar notabele families die met elkaar in een dorp woonden. De top ervan was nog rijker dan de landadel met veel grondbezit. Het was van oudsher meer de wereld van Co dan die van Anna. De geldaristocratie van achter de duinen tegenover het feodale oosten des lands. 'Of het haar moeilijk viel weet ik niet', schrijft Ursula den Tex. Tijd om er over na te denken had Anna in het eerste jaar te Bloemendaal nauwelijks, want ze maakte toen ruim honderd visites.
In de crisisjaren dat Den Tex hier burgemeester was, scoorde de NSB opvallend hoog, vooral bij de Statenverkiezingen van 1935. 'In het paradijselijk Bloemendaal was dat meer dan vijftien percent', vermeldt de auteur. Ze zou daar aan toe hebben kunnen voegen, dat de gemeente Diepenheim in 1935 het hoogste NSB-percentage in Overijs-

sel bezat: ruim 12%.[18] Het landelijk gemiddelde lag op 8%. Burgemeester Den Tex constateerde al in zijn dagboek in die tijd een verborgen sympathie voor Hitler in zijn Bloemendaalse omgeving. Zelf moest Den Tex als vrijzinnig-liberaal aristocraat (ook in kerkelijk opzicht) niets hebben van zowel rood als bruin. In de oorlog zou hij zich moedig opstellen tegenover de bezetter. Vanwege zijn weigering om op het strand borden met de tekst 'Verboden voor Joden' te plaatsen, stuurde men hem in 1942 naar het kamp Sint-Michielsgestel. Aan het einde van 1944 kwam hij vrij, waarna hij onmiddellijk onderdook. Een groot deel van de oorlog zorgde Anna voor de kinderen, het huis en eten.

Vanaf hun trouwen tot aan de oorlog had het paar steeds twee inwonende dienstboden en een kinderjuffrouw gehad. Rika Welmers was zo'n kinderjuffrouw. Nog geen negentien kwam zij, als gereformeerd meisje, in het gezin Den Tex-Bentinck. Typerend voor hogere kringen was het geven van eigen, nieuwe namen aan 'juffies'. Zo kreeg Rika de nieuwe naam van 'Tity'. Ze zou zes jaar blijven. Zo nu en dan kwam ze op bezoek en zou ze ook het jongste kind van mevrouw – Ursula ('Oesji') – nog leren kennen. Juffies kwamen en verdwenen. Volgens de mooie typering van de schrijfster betrof het hier: 'onaanzienlijke kleine pijnen binnen het grote kader van de goede opvoeding, maar ze hebben de afstand tussen moeder en kinderen vergroot en die tussen de kinderen en hun eigen gevoel. Had iemand maar de stem van het hart kunnen volgen, kom terug mama, kom terug Tity, blijf bij ons, voor altijd. Maar zo gaat dat niet.'

De oorlog: breuk in de adelscultuur

De geest die in het huishouden van Anna heerst, is die van zuinigheid, niet te verwarren met gierigheid. Spaarzaamheid in zake van gebruiksgoederen en voedsel. Eerder iets herstellen dan tot nieuwkoop overgaan. Demonstratieve consumptie past niet bij dit milieu. Volgens de schrijfster gold die houding voor de meeste aristocratische families in Nederland. Ik vermoed dat ze gelijk heeft. Ook Ileen Montijn geeft in haar studie *Leven op stand* vele treffende voorbeelden van soberheid bij maaltijden en vermijding van luxe bij huisinrichting in de Nederlandse bovenlaag uit de jaren 1920 en 1930.[19] Deze sobere instelling laat zich trouwens heel goed verbinden met de aanwezigheid van veel dienstpersoneel in de deftige kringen. Door het nog ontbreken van huishoudelijke apparatuur waren vele zaken in huis nog arbeidsintensief. En gegeven het lage welvaartspeil was het personeel vaak al tevreden met kost en inwoning als het grootste aandeel in zijn loon. Standsverschillen in de trant van *upstairs and downstairs* traden in die tijd onverbloemd naar buiten. Maar wat standsverschillen binnen de hogere kringen zelf betreft, lag de zaak gecompliceerder. Daarmee komen we tot de kern van het boek van Den Tex.

18 G.A. Kooy, *Het echec van een volkse beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Assen, 1964) 287.

19 I. Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam, 1998); zie hoofdstuk 3 'Smaak' en hoofdstuk 6 'Tafel'. In het algemeen vertoont de door Montijn beschreven levensstijl (en de daarmee verbonden normen en waarden) van 'de hogere burgerij' veel overeenkomsten met de vooral adellijke wereld die Den Tex beschrijft. Alleen interpreteert Montijn veel meer zaken vanuit gedrags*voorschriften* en komen bij Den Tex veeleer praktijken en een innerlijke wereld aan bod. Maar beide auteurs zijn ervan overtuigd dat in hun beide referentiegroepen standsbesef én ritualisering van het leven een cruciale rol speelden tot 1940. En in beide boeken zijn de gebruikte foto's uiterst sfeerbepalend, zoals de foto's van 'primitieven' in de etnografieën van antropologen.

De oorlog ziet zij als een grote breuk in de adelscultuur. Deze bracht de uittocht van het dienstpersoneel op gang. De mevrouwen van stand werden op termijn huisvrouwen van stand. Hier wat eerder, daar wat later. Daarmee verdween de uiterlijke status, maar de innerlijke overtuiging van het 'anders en hoger zijn' bleef. En nauw verbonden met die overtuiging was het gevoel van morele superioriteit. Wat eenmaal via een strakke opvoeding was ingeprent aan adellijk zelfbewustzijn, liet zich nooit meer wegpoetsen. Zelf had de schrijfster van het boek dit proces van inprenting – taal, manieren, beheersing van emoties, herkenning van eigen soort – ook meegekregen in háár jeugd. Het gaat te ver hier allerlei voorbeelden te noemen. Eén voorbeeld mag hier volstaan, dat van hogere kringen tegenover weer andere hogere kringen. Moeder Anna in oorlogstijd: 'Ik had het er met mevrouw Fonteyn over hoe de clique Aerdenhout ons toch eigenlijk niet ligt. […] Ik denk dat ze in Aerdenhout ons soort mensen burgerlijk degelijk vinden al voel ik me noch het een noch het ander. Onlangs vroeg [dochter] Catootje me over bepaalde huwelijken of dat mésaillances waren.' Hier is duidelijk sprake van een oordeel 'niet naar afkomst maar naar eigenschappen', aldus de schrijfster. Het gaat hier meer om 'niet ons genre' dan om 'buiten de eigen soort'. De 'eigen soort' was dan – volgens de code in het gezin Den Tex – niet hetzelfde als 'de mensen die er toe doen'. Er was weinig berekening in de contacten van haar ouders, meent de auteur. 'Zij misten het o zo praktische hoewel niet sympathieke vermogen om hun vriendenkring regelmatig aan te passen aan hun maatschappelijke doeleinden.' Zij netwerkten niet, zeggen we nu. Den Tex: 'Zij zouden het, denk ik als ontrouw aan zichzelf hebben beschouwd, kortom: als beneden hun stand.' Zou kunnen. Maar hoe werd Co den Tex indertijd burgemeester, of nog veel algemener: hoe hebben velen van adel zich in de twintigste eeuw hun weg gevonden naar de top van financiële instellingen en bedrijfsleven in Nederland? Standsbesef en ambitie hoeven elkaar niet in de weg te staan.

'Ware adel'

Soms onderbreekt de schrijfster de beschrijving van de kringen waarin haar ouders in Bloemendaal verkeerden en de mensen met wie ze omgingen voor een wat algemenere beschouwing. Bijvoorbeeld die over 'het ware adellijke standsgevoel'. De adelstand zou geen ideaal zijn, maar zij is er gewoon. De adellijke titel is overerfbaar, zoals een familietrek, je hebt hem of je hebt hem niet; en ben je het niet, dan word je het niet. Dit gevoel stamt uit de tijd van voor de Verlichting en zou weggezonken zijn naar de diepere lagen van het bewustzijn, maar zich hebben gehandhaafd halverwege de wereld van het onderbewuste. Hier lijken in de analyse wat zaken door elkaar te gaan lopen. Bijvoorbeeld het proces van verinnerlijking van bepaalde normen en waarden, naast een legitimatie van sociale ongelijkheid en een ideologie van overerfelijke *nobilitas*. Dat adeldom geen ideaal zou zijn, lijkt trouwens moeilijk te rijmen met het verband dat vaak gelegd wordt tussen adel en deugden. Zo'n zelfbeeld is tot op de dag van heden populair onder de adel gebleven. In dat verband komen eigenschappen naar voren als wellevendheid, respect voor anderen en trouw (aan traditie, monarchie, enzovoorts).

Op het moment dat de auteur echter haar visie op adellijk standsgevoel toepast op bijvoorbeeld haar vader, dan wordt een en ander wat duidelijker, maar ook weer complexer. Burgemeester Den Tex' afkeer van joden – antisemitisme kwam veel voor in

zijn milieu – interpreteert ze als deel van zijn adellijke identiteit ('joden zijn een ander soort mensen'), maar zijn weigering om overheidsmaatregelen tegen joden te treffen vanuit zijn liberalisme: iedere burger is gelijk voor de wet. En als de schrijfster naar zichzelf kijkt, blijkt het volgende bij de inprenting van het adellijke standsgevoel: 'Wat blijft er in het kinderhart? Je mag je voelen maar je hoort het niet te tonen. Je kunt het beter vergeten, maar mag het niet vergeten. Het verschil is aangeboren en verschillen tellen niet. Zo heb ik onze opvoeding in ieder geval ervaren; een typisch adellijke standsopvoeding ben ik geneigd te zeggen, al zal het per gezin hebben verschild.'
In 1943 moest Anna met haar gezin op last van de bezetter het huis in Bloemendaal verlaten. Men verhuisde naar een herenhuis aan de Haarlemse Dreef. Daar had Anna nog maar één dienstbode, Wilhelmien. In de lente van 1944 zit ze samen met haar in de tuin. De zon schijnt. 'Bruno de hond ligt naast me en ik hoop dat hij geen vlooien heeft. Onderaan de trap zit Wilhelmien aardappels te schillen. Wel zeer huiselijk. Vroeger zou men zich niet voor kunnen stellen dat mevrouw buiten zat en de dienstbode er vlakbij.' In januari 1945 hield de hoogstzwangere Wilhelmien op met haar werk in Anna's gezin. 'Einde van het dienstbodentijdperk', noteerde Anna in haar agenda. Op Schoonheten, waar haar moeder (weduwe inmiddels) woonde, kende men in de oorlog ook grote problemen om aan goed personeel te komen. Iedereen, merkte Anna op, kwam zonder hulp te zitten. 'In Overijssel heb je dan de nabuurdiensten, maar hier laten ze elkaar geloof ik veel meer aan hun lot over.'

Van generatie op generatie
Na de oorlog betrok het gezin Den Tex weer het oude huis te Bloemendaal. Co den Tex wilde wel hogerop als burgemeester, maar dat lukte niet. Hij bleef, tot zijn grote teleurstelling, burgemeester van Bloemendaal. In 1954 ging hij met pensioen en verhuisde hij met Anna naar een villa in De Steeg in Gelderland. Hier overleed hij in 1965. Volgens de dochter dreven haar ouders in de twintig naoorlogse jaren die ze nog samen leefden uit elkaar, 'ieder naar zijn eigen eenzame stelling'. Een aanwijzing daarvoor is de regelmatig verbitterde toon in zijn dagboek. En wat Anna, retrospectief gezien, misschien had gewild maar niet had gedaan, gingen haar drie dochters wel doen: doorleren en de wereld ontdekken. De oudste ging naar de universiteit, de tweede meldde zich bij de School voor Maatschappelijk Werk en de jongste ging een kunstopleiding volgen. Daarbij ontstonden nieuwe tegenstrijdigheden voor deze jonge vrouwen. 'Ontwikkel jezelf' tegenover 'je toekomstige man zal je leven bepalen'. De twee oudste dochters bleven nog het meest het oude patroon volgen van de omgang met jongemannen uit eigen stand en het zich bij gelegenheid in avondjurk hijsen.
De observatie van de schrijfster dat het haar moeder altijd ontbroken heeft aan een zekere opstandigheid en een waarlijk heftig verlangen naar kennis, brengt haar tot de gedachte dat de levensinstelling van de Nederlandse aristocratie toch niet sterk verschilt van het typisch vaderlandse 'doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg'. Met uitzondering van emoties rond de jacht is alleen al het woord 'hartstocht' iets excentrieks en dus afkeurenswaardig voor deze subcultuur. Waarin de aristocraat zich onderscheidt van de burger, is dat hij zijn mening nog ingetogener naar voren brengt. Wat de schrijfster in haar moeder herkent: bijzonder sterke beheersing van emoties, is volgens haar een eigenschap van de 'soort', van 'die kringen van weleer'. Enkele

pagina's verder in haar boek noemt de dochter nog enkele eigenschappen van haar moeder, maar dan laat ze – wijselijk? – in het midden in hoeverre deze kenmerkend zijn voor haar milieu: Anna deed niet aan roddelen, ruziën en manipuleren, 'maar ze maakte ook niet de indruk zich daarmee beter voor te willen doen dan ze was'. Ook kon Anna na lezing van *Madame Bovary* gerust schrijven: 'Vind er eigenlijk niets aan.' Het aardige is dat haar man zich daarentegen onbeheerst emotioneel kon uitlaten en wel een intellectuele belangstelling had. 'Jonkheren zijn het denkend deel van de Nederlandse adel', placht hij zijn schoonfamilie ('oude landadel') plagerig voor te houden.
Naast de overdracht van een houding (standsbesef bijvoorbeeld) van de ene generatie op de andere is er het doorgeven van materieel bezit. Dat is bij adellijke families een belangrijke zaak. Geld, huizen en grond, maar ook huisraad, antiek en kleinoden. Er zijn inmiddels vele adellijke families waar het nagenoeg alleen om het laatste trio gaat. Bij Anna Bentinck en de haren ging het nog om 'alles'. Ursula den Tex keek vooral naar de 'matriarchale' aspecten van nalatenschappen in haar eigen familie. Tweemaal kon ze echt veldwerk verrichten: bij het overlijden van haar grootmoeder Bentinck-Philipse en dat van haar eigen moeder. Daarmee treden we de wereld van porcelein, zilver en linnengoed binnen. 'Het is een voor de bezittende klasse vanzelfsprekende keten van het doorgeven van bezit, de voor de aristocratie zo vanzelfsprekende overlevering van traditie. (…) Het tilt de erfgenaam ook even gelukkig op in het besef van een voorname afkomst.' Heel ingehouden verhaalt ze dat de keten van direct doorgeven van moeder op dochter in haar eigen generatie gebroken gaat worden. En aandoenlijk is de kleine geschiedenis waarin Anna twee van haar dochters aanbiedt een keuze te maken uit het zilver dat ze nog had. Mooie couverts en kandelaren, voor mooie gelegenheden. Maar alles werd toch maar weer ingepakt, terug naar de kluis van de bank. Commentaar van de schrijfster: 'Als wij zo konden leven zouden wij het niet willen en als wij zo wilden leven zouden we het niet kunnen.'

Hoeveel cohesie?
Het boek eindigt met een soort slotbeschouwing, waarbij 'het rode boekje' als springplank dient. Alleen zij die daarin staan, zijn van adel. Maar ze bezitten vanzelfsprekend niet allemaal dezelfde eigenaardigheden en kenmerken, die Ursula den Tex in haar verhaal over het leven van haar moeder regelmatig als typisch adellijk beschouwt. Terecht stelt ze dat bepaalde trekken ook bij andere groepen te vinden zijn. Standsbesef en interesse voor familiegeschiedenis bijvoorbeeld zijn niet exclusief adellijk. Wat de schrijfster hier vooral wil benadrukken is dat het oude, vanzelfsprekende standsbesef van haar moeder niet meer bestaat. En waarom niet? Omdat de omstandigheden die het mogelijk maakten, inmiddels verdwenen zijn. Weg is immers het huispersoneel. De schrijfster als *insider*: 'Alleen iemand die, zoals Anna Bentinck, is opgegroeid in een huis waar het vanzelfsprekend is dat er mensen zijn die onder hetzelfde dak slapen als de ouders, mensen die je uit bed halen, helpen met het eten, die grapjes met je maken, die alles van je kunnen weten en van wie je houdt en die toch, zoals uit alles blijkt, nooit als gelijken worden beschouwd door de werkelijke autoriteiten, Papa en Mama, alleen iemand die zo is opgegroeid, kent het standsbesef-van-

nature.'[20] Daarmee is ook 'de echte adellijke dame' definitief de geschiedenis in gestapt.
Et maintenant? Is er dan niets van de grandeur van de adel blijven hangen? Over dit onderwerp zegt Den Tex nog een paar dingen. Veel mensen denken bij adel nog steeds aan rijkdom, macht en kastelen. Maar dit is toch vooral een kwestie van imago. De meeste personen van adel hebben tegenwoordig geen kasteel meer, zijn niet bijzonder rijk en hebben geen macht. Alleen een heel kleine minderheid onder de adel heeft wel het benodigde kapitaal om er een buitenplaats op na te houden. Van de ruim driehonderd particuliere eigenaren van buitenplaatsen die zijn aangesloten bij een stichting die hun belangen behartigt, is een kwart van adel. Inclusief familiestichtingen, welteverstaan. Verder is de adel onmiskenbaar oververtegenwoordigd in elitebanen, maar daarvan zijn er per definitie niet veel.[21] Een categorie als de adel is dan al gauw oververtegenwoordigd. Maar hoe lang nog, is de vraag? Investeren door (adellijke) individuen in hoger onderwijs en relaties, zo veel is zeker, geeft meer kansen op zo'n positie. Maar als groep en instituut speelt de adel al lang niet meer een rol in het politieke en openbare leven in Nederland. De wetgever beschouwt de adel als 'een historisch instituut' – niet meer en niet minder. Afschaffen hoeft niet, maar uitbreiden door burgers te adelen moet ook niet. Daaromheen vinden nog wat juridische achterhoedegevechten plaats over de toetreding tot of revitalisering van de Nederlandse adel. In zoverre adeldom op collectief niveau iets betekent in Nederland kan men wijzen op adellijke verenigingen, ridderschappen of ordes met goede doelen. Of er binnen het Nederlandse adeldom veel *esprit de corps* bestaat, is een open vraag. Gelet op de aanwezigheid van vele adellijke familiestichtingen zou het best eens zo kunnen zijn, dat juist daarin de adellijke identiteit haar meest adequate niche heeft gevonden.

Geheim genootschap
In één opzicht behoorde Anna Bentinck al tot de adel van onze tijd: zij bezat zelf geen kasteel, landhuis of buitenplaats. Bij haar dochters verandert er weer iets. In tegenstelling tot Anna studeren ze en leven niet meer van 'oud geld'. In het algemeen geldt dat de adel van nu minder in eigen kringen leeft dan de adel van toen. De democratisering van het onderwijs, meent Ursula den Tex, luidde de laatste fase van de 'adelstand als aparte kaste'. Jongeren van adel komen in contact met leeftijdgenoten, die niet van de eigen soort zijn. Dat laatste zeggen aristocratische ouders niet meer, nee, ze denken het, 'stilletjes voor zichzelf'. De schrijfster geeft dít algeheel beeld van de adellijke levensvorm in het huidige Nederland: 'Liefde, samenwonen, huwelijk en kinderen: de antropoloog die zich over de ontwikkeling van de adel buigt ziet geen uitstervende soort maar een levenskrachtige doch poreuze massa. De soort neemt steeds meer vreemde elementen in zich op en kan bedrieglijk het uiterlijk van zijn omgeving aannemen zonder zijn eigen stille karaktertrekken en rituelen helemaal te verloochenen.'[22]
Als dit beeld inderdaad overeenstemt met de praktijk, dan zullen het toch vooral de vrouwen zijn die de continuïteit van die rituelen en de overdracht van bepaalde waarden gaan verzorgen. Of is de 'huisman van adel' nog weer een nieuwe, reële mogelijk-

20 Den Tex, *Anna Bentinck*, 200-201.
21 Dronkers, *De maatschappelijke relevantie*, 30 (tabel 9).
22 *Ibidem*, 200.

heid van levenskrachtige aanpassing? Maar een adel die zich voortdurend voor het oog van de buitenwereld aanpast en aanpast – het brengt me op de excentrieke schrijfster Nancy Mitford. Zij drukte haar adellijke standgenoten ooit op het hart niet te ver te gaan in hun aanpassing aan nieuwe tijden: 'Be careful not to overdo the protective colouring. An aristocracy cannot exist as a secret society.'[23]
Toch is dat precies de richting waarin de huidige Nederlandse adel zich maatschappelijk en cultureel lijkt te bewegen: een soort geheim genootschap – ondanks de openbaarheid van 'het rode boekje'. Juist datgene wat Ursula den Tex zo fraai heeft beschreven – het verinnerlijkingsproces van het adellijke standsbesef in de loop van de twintigste eeuw – past geheel binnen deze trend. Wat ook past bij onze tijd van individualisering is een notie van adellijke identiteit, niet als samenstel van zogenaamde echte, wezenlijke adelstrekken, maar als identificatie met bijvoorbeeld het adellijke verleden van de eigen familie. Niet het 'je bent het of je bent het niet' bepaalt dan adelsidentiteit, maar het van adel *willen* zijn. En dat van adel willen zijn is meestal heel situationeel bepaald. Bijvoorbeeld, wel lid worden van de Jongerenvereniging van Adel, maar niet je titel gebruiken in het maatschappelijk verkeer. Of: in adellijke stijl trouwen en feesten, maar niets voelen voor de jacht.
Processen van identificatie en verinnerlijking, mede in reactie op veranderingen in de omgeving, lijken dus aan het begin van de eenentwintigste eeuw voor een groot deel iemands adellijke identiteit te bepalen. Een natuurlijk standsbesef is getransformeerd in een veel meer geraffineerd besef van adel te zijn, waarmee allerlei andere gevoeligheden weer verbonden zijn. Of dit betekent dat het fraaie motto van het boek, ontleend aan Tolstoi's *Anna Karenina*, ook aangepast moet worden voor onze tijd, zou verder indringend etnografisch onderzoek moeten leren. Dat motto komt erop neer dat 'alle welopgevoede mensen' zich op een zelfde manier gedragen wanneer ze worden geconfronteerd met de complexiteit en tragiek van het leven. 'Zij deden alsof zij volkomen op de hoogte waren van de zin en betekenis der situatie, alsof zij deze aanvaardden en zelfs goedkeurden, maar het ongepast en overbodig vonden dit alles te zeggen.' De Anna uit het boek van de dochter is heel herkenbaar in Tolstoi's typering. Niet uiten van emoties, niet omzien in wrok, niet klagen. 'Over verdriet sprak ze niet; haar verdriet was onuitsprekelijk.'

Vitale herinneringen
In zijn adelsroman *Il Gattopardo* uit 1957 schrijft Giuseppe Tomasi de Lampedusa ergens dat de zin van een nobel geslacht geheel in de traditie ligt, dat wil zeggen in de vitale herinneringen. En dát is nu precies het spoor waarop *Anna baronesse Bentinck* van Ursula den Tex de lezer zet: vitale herinneringen, voorbeeldig opgeschreven. Dat laatste vooral. Bij mijn eigen onderzoek naar adellijke families doken overigens regelmatig geschreven familieherinneringen op, gemaakt door zowel mannen als vrouwen. De bedoeling ervan was nagenoeg altijd om kinderen en kleinkinderen te verhalen over het wel en wee van de familie in oude tijden. Systematische vergelijking van een flink aantal van dit soort geschriften zou ons inzicht in dit genre familiegeschiedschrij-

23 N. Mitford, e.a., *Noblesse oblige. An inquiry into the identifiable characteristics of the English aristocracy* (Londen, 1956) 61.

ving aanmerkelijk vergroten. Het ligt voor de hand daarbij eens te letten op verschillen tussen manlijke en vrouwelijke auteurs.[24]
De verwantschap tussen de romanwerelden van Tolstoi en De Lampedusa is niet alleen dat zij een fascinerende evocatie van adellijke levensvormen bieden, maar dat deze schrijvers daarbij ook introspectief te werk gingen. Lange tijd gold in de (sociale) wetenschap introspectie als een dubieuze onderzoeksmethode: subjectieve en niet-generaliseerbare kennis, niet waar. Juist een boek als dat van Den Tex laat zien hoe vruchtbaar in heuristisch opzicht introspectie kan zijn. Naast documentatie, (al dan niet participerende) observatie en interview kan ook introspectie een bijdrage leveren aan het van 'binnenuit' bestuderen van een subcultuur als de adel.
In een recente studie over antropologische perspectieven bij het onderzoek naar eliteculturen kwam als het primaire doel daarvan naar voren: 'to explore inner worlds of meaning and practice that define and sustain elite cultures.'[25] Ook dat is wat opvalt in de studie van Den Tex, het nagenoeg ontbreken van het woord 'elite'. Binnen aristocratische kringen bestaat er een duidelijke afkeer van het woord, in de trant van 'wij beschouwen ons zelf niet als elite.' Toch valt op het terrein van eliteonderzoek nog een wereld te winnen voor de historisch antropoloog. De uitdaging is hier tweeledig: moeilijkheden overwinnen om elites van binnenuit te bestuderen én het werken aan een onderzoeksmodel waarin het probleem van de historische continuïteit van een elite expliciet gerelateerd wordt aan veranderende politieke, sociale en culturele omstandigheden.[26]

Hoe verder?
Verbinden we dit laatste punt met de *Werdegang* van de Nederlandse adel in de twintigste eeuw, dan dringt zich na lezing van de studie van Ursula den Tex bijvoorbeeld de volgende vraag op: wat is er overgebleven van de adelscultuur, in het bijzonder van de mentaliteit en levensstijl van de adel, van vóór de Tweede Wereldoorlog? Hoe speelden mensen van adel in op nieuwe omstandigheden? Of ligt de breuk later, in de jaren 1960-1970, bij het einde van de Verzuiling, bij de cultuuromslag die leidde tot, wat we zouden kunnen noemen, het Grote Wegkruipen van de adel in het openbare leven? En is het wel juist om aan het einde van de twintigste eeuw de adel weer een nieuw elan toe te schrijven, nu hang naar traditie en decorum op een weer wat gunstiger onthaal mogen rekenen? Zo'n golfmodel bevredigt niet echt. Bovendien blijft altijd het gevaar op de loer liggen van een essentialistische visie op de adelscultuur. Die ligt bijvoorbeeld ook opgesloten in de gedachte: de omstandigheden van weleer zijn verdwenen, maar de kern van de adelsmentaliteit is blijven bestaan. Maar wat is de kern? Standsgevoel, taalgebruik, tafelmanieren, familiezilver, galadiners, eigendunk, voorkomendheid, liefde voor de natuur, soberheid, kennis van de stamboom, plichtsbesef? Al deze trekken zijn trouwens even gemakkelijk te verbinden met hoogburger-

24 Op stapel staat nog steeds de publicatie van de jeugd- en familieherinneringen van Jkvr. Adriana Wilhelmina van Andringa de Kempenaer (1858-1926); vgl. Y. Kuiper, 'Een douairière op zoek naar de verloren tijd', in: dezelfde en J. Frieswijk (red.), *Twee eeuwen Friese adel, 1814-2000. Van landadel naar historisch instituut* (Heerenveen, 2000) 105-11. In dit verband houd ik me aanbevolen voor suggesties in zake te onderzoeken of te publiceren familieherinneringen (y.b.kuiper@theol.rug.nl).
25 Ch. Shore, 'Introduction', in: Idem en S. Nugent, ed., *Elite cultures. Anthropological perspectives* (Londen, 2002) 1-21.
26 R. Frankenberg, 'Anthropologists: lions and/or foxes. An afterword', in: Shore en Nugent, *Elite cultures*, 249-254.

lijke cultuur.[27] Vermoedelijk is in de loop van de twintigste eeuw de adellijke subcultuur in Nederland zozeer verstrengeld geraakt met de voorname burgercultuur dat er min of meer één conglomeraat van deftige, aristocratische levensvormen is ontstaan. Rond 1900 zette een deel van de Nederlandse aristocratie zich in een soort beschavingsdefensief nog schrap tegen verburgerlijking.[28] Dat de maatschappelijke en culturele uitstraling van de adel als collectiviteit veel geringer was in Nederland dan in landen als Duitsland, Rusland en Engeland, doet er in dit verband weinig toe.[29]
Bij het eliteonderzoek geniet in onze tijd het ideeëngoed van de Franse socioloog en antropoloog Pierre Bourdieu grote populariteit. Enigszins vereenvoudigd komt Bourdieus visie op het volgende neer. Personen uit oude, gevestigde elites kunnen door aanwending van hun zogeheten sociaal en cultureel kapitaal (netwerken, onderwijs, manieren) veel gemakkelijker dan anderen doordringen tot de top van nieuwe werelden van invloed, rijkdom en aanzien. Daarnaast is er nog zijn visie op de permanente internalisatie van de sociale orde in het menselijk lichaam, door hem betiteld als *habitus*.[30] Voorbeelden van de werking van habitus zijn ook zogenaamde natuurlijke houdingen als gaan zitten, spreken, kijken en wandelen. Toch lijken me voor het onderzoek naar een traditionele, geboorte-elite als de adel nog altijd ook de klassieke inzichten van Max Weber relevant: hoe meer elites zich bedreigd voelen, des te gevoeliger worden ze op het punt van status en eer; én bij geboorte-elites worden statusverschillen niet alleen door conventies en wetten bepaald, maar ook door rituelen.[31] Ook deze inzichten zouden nader licht kunnen werpen op het eerder genoemde verinnerlijkingsproces bij de adel. Kortom, hier ligt een mooie uitdaging voor de historische etnografie van de adel: met als gidsen Bourdieu en Weber de raadselachtigheid van het van adel zijn in moderne tijden te ontsluieren.

27 Vgl. bijv. voor de aankleding van personen en huizen met parelkettingen, zegelringen, het bijeenbrengen van kleine portretfoto's van familieleden, gedekte tafels, enz.: B. Le Wita, *French bourgeois culture* (Cambridge, 1994).

28 Y. Kuiper, 'Aristocraten contra burgers. Couperus' *Boeken der kleine zielen* en het beschavingsdefensief rond 1900', in: R. Aerts en H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen, 1998) 186-217.

29 Zie voor die veel grotere uitstraling: M. gravin Dönhoff, *Kindheit im Ostpreuszen* (Berlijn, 1988); M. Ignatieff, *The Russian album* (Londen, 1987); D. Cannadine, *Aspects of aristocracy. Grandeur and decline in modern Britain* (New Haven, 1994).

30 P. Bourdieu, *Outline of a theory of practice* (Cambridge, 1977) 15.

31 M. Weber, 'Class, status and party', in: H.H. Gerth en C.W. Mills, ed., *From Max Weber. Essays in sociology* (Londen 1974) 186-188. Een soort uitwerking van Webers inzicht is te vinden in het recent verschenen boek van A. de Botton, *Statusangst* (Amsterdam, 2004). De Botton beschouwt statusangst als begeleidend verschijnsel van het bestaan en de werking van de egalitaire samenleving. Het basisprincipe van dit type samenleving dat iedereen kansen krijgt om in het leven te slagen, brengt ook het risico van mislukking met zich mee.